TÜRKİSTAN CEVHERİ: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE FERGANA VADİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso KAMALOVA
İstanbul Ticaret Üniversitesi
ORC-ID: 0000-0001-7703-0011

ÖZET

Fergana Vadisi, Türkistan'da dağlarla çevrili kadim bir havzadır. Tarihi çok eski zamanlara kadar dayanmaktadır. Geçmişten günümüze jeopolitik, jeokültürel ve jeostratejik açıdan önemli bir mekân olma özelliğini her zaman muhafaza etmiştir. Vadi, tarihi İpek ve Baharat yollarının kesiştiği, Asya ve Avrupa arasında kültürel ve ekonomik köprü vazifesi görmüş, ilim ve medeniyetin kavşağı, siyasetin merkezi olarak varlığını korumuştur.

Günümüzde Fergana Vadisi Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaşılmaktadır. Bölgenin önemli şehirleri; Hokand, Andican, Margilan, Oş, Celalabad, Hocent'tir. Bu sıraya Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesini de dahil etmek mümkündür.

Türk halklarının kadim tarım kültürünün ilk merkezlerinden olan Fergana, aynı zamanda bir uygarlığın adıdır. Türklerin üzerinde devlet kurduğu, bölgeyi yönettiği, her türlü engelle mücadele ettiği, üretim yaptığı topraklar olan Fergana Vadisi, bugün maddi ve manevi mirasa ev sahipliği yapmaktadır. İlim ve irfan geleneğinin nesillerden nesillere aktarıldığı, bilim, sanat ve geleneksel zanaatın yaşatıldığı, Türkistan'ın fikir ve düşünce merkezi olarak önem arz etmektedir.

Kolay iklime sahip olan vadi, Seyhun Nehri ve ona dökülen küçük ırmaklarla sulanır. Coğrafi özelliği, ekonomik elverişliliği, verimli toprakları, yer altı kaynakları, yoğun nüfus ve etnik çeşitliliğiyle Fergana Vadisi, Türkistan'ın cevheri olarak kabul edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Orta Asya, Fergana Vadisi, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan

TURKISH ORE: THE FERGANA VALLEY FROM PAST TO PRESENT

Abstract

Fergana Valley is an ancient basin surrounded by mountains in Turkestan. Its history dates back to ancient times. From past to present, it has always preserved its feature of being an important place in terms of geopolitical, geocultural and geostrategic aspects. The valley, where the historical Silk and Spice roads intersect, has served as a cultural and economic bridge between Asia and Europe, has been the crossroads of science and civilization, and the center of politics.

Today, the Fergana Valley is shared between Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. Important cities of the region; Kokand, Andijan, Margilan, Osh, Jalalabad, and Hocent. It is possible to include the Kashgar region of East Turkestan in this order.

Fergana, one of the first centers of the ancient agricultural culture of the Turkish peoples, is also the name of a civilization. Fergana Valley, the land on which the Turks established a state, ruled the region, struggled with all kinds of obstacles, and produced, today hosts material and spiritual heritage. It has been important as the intellectual and thought center of Turkestan, where the tradition of science and wisdom is transferred from generation to generation, science, art, and traditional crafts are kept alive.

The valley, which has an easy climate, is irrigated by the Seyhun River and small rivers flowing into it. Fergana Valley, with its geographical feature, economic convenience, fertile lands, underground resources, dense population, and ethnic diversity, is considered the ore of Turkestan.

Keywords: Turkestan, Central Asia, Fergana Valley, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan

GİRİŞ

Edebiyatlarda "Orta Asya Cevheri" olarak nitelendirilen Fergana vadisi, Türkistan'da[1] dağlarla çevrili kadim bir havzadır. Kuzey taraftan

[1] Daha çok Türklerin yaşadığı, Türklerin dünyaya intişar ettiği yurt, Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayıp köprü vazifesi gören, küresel, askeri, stratejik, jeopolitik, jeostratejik açıdan önemli bir mevkide bulunan, petrol ve gaz başta olmak üzere yeraltı ve yer üstü kaynaklar bakımından oldukça zengin olan Türkistan, günümüz literatüründe Orta Asya olarak anılır. Orta Asya, batıda Ural Nehri ve Hazar Denizi, doğuda Altay Dağı ve Çin'in hududları içerinde yer alan Sincan yahut Doğu Türkistan, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol ve Tomsk vilayetleri (Sibirya) arasındaki bölgeyi kapsayan yüz ölçümü 5.827.818 km^2 olan geniş bir huduttur. Bkz: Ali Ahmetbeyoğlu, Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri, Yeditepe, İstanbul, 2017, s.12. Biz metinde "Orta Asya" kavramını "Türkistan" olarak kullanacağız.

Tanrı Dağlarının Çatkal silsilesi, kuzeydoğuda Fergana dağları, güneyden Alay ve Hisar sıradağları ile çevrilmiş üçgen şeklindeki vadi, esasında bugünkü Özbekistan, kısmi Kırgızistan ve Tacikistan cumhuriyetlerini içermektedir. Vadi, 23 bin km^2 yüzölçümüne sahiptir, genişliği: 800 bin km^2 ve deniz seviyesinden 900 m yüksekliktedir. Fergana Vadisi, Seyhun Nehri yahut Sir Derya ve ona dökülen küçük ırmaklarla sulanır. Tarihi ticaret yolu olan Büyük İpek Yolu ağı üzerinde yer almıştır. Coğrafi özelliği, kolay iklimi ve verimli toprakları ekonomik elverişliliği nedeniyle çeşitli toplulukları cazip kılan bir mesken olmuştur.

Fergana Vadisi tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır. Türk halklarının kadim tarım kültürünün ilk merkezlerinden olan Fergana hakkında A. Toynbe "Fergana, cihan uygarlığının önemli merkezlerinden biridir" demiştir.[2] Arkeolojik bulgular sayesinde vadi bölgesi "Fergana Uygarlığı" kavramıyla dünya tarihinde yer almıştır, Türkistan'ın jeopolitik özellikleri açısından önemli bir mekân olma hüviyetini daima muhafaza etmiştir.[3]

Günümüzde bölge cumhuriyetleri arasında paylaşılan veya paylaşılamayan Fergana Vadisi, mevcut konumu bakımından hem fırsat hem tehdit olma özelliğini taşımaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti idaresi altında olan Doğu Türkistan'ın Kaşgar bölgesini de Fergana Vadisinin dahilinde değerlendirmek mümkündür. "Hanın oturduğu şehir" anlamına gelen "Ordu Kent" diye de anılan Kaşgar, havası güzel olduğu için Türklerin efsanevi hükümdarı Afrasiyab'ın oturmak için tercih ettiği yer olduğu söylenir.[4] Tanrı Dağlarının eteklerinde bulunan Kaşgar, siyaset ve ticaretin merkezi olmakla beraber Fergana Vadisinde gerçekleşen her türlü tarihi sürecin en önemli bir parçası olmuştur. Ticaret ve kültür güzergahı olan Andican-Oş-Kaşgar güzergahı Rus işgaline kadar Fergana Vadisinin en çok uğrak ve son derece işlevsel bir yolu olmuştur.[5] Yakın tarihe kadar Kaşgar bölgesi için Fergana Vadisinin kültürel anlamda önemli bir parçası olduğunu söyleyebiliriz.

---

[2] Zebiniso Husayn Kamalova, Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali, 1. Baskı, Cağaloğlu Yayınevi, İstanbul, s.43;

[3] Abduholik Abdurasul oğlu, Kadimgi Farğona Tarihidan (Hitoy/Çin Manbalarıda Farğona Haqida İlk Malumotlar), Özb. FA Fan neşriyati, Taşkent, 2002, s. 4; B.H. Matboboyev, Kadimgi Farğonaning İlk Orta Asrlar Davri Madaniyati (V-VIII asırlar), Arkeolojik Manbalaraning Tarihiy Tahlili Asosida, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samarkand, 2009.

[4] Atalay, Besim Divanü Lügati't - Türk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006, Cilt I, s. 343

[5] Kuldoşev Şerali, Kukon Honligi va Şarkiy Turkistan: siyosiy iktisodiy va Madaniy alokalar, Akademnashr, Taşkent, s.100-101; Bkz: Ercilasun Konuralp, Tarihin Derinliklerinden 19.yüzyıla kadar Kaşgar, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 2013; Kropatkin, A.N., Kaşgaria İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Stranı Yeya Voennıye Silı Promışenlost i Torgovlya, Tipografiya S. Balişeva, SPb., 1876.

Adapted from map of Ferghana Valley topography and hydrography by Viktor Novikov and Philippe Rekacewicz (UNEP/GRID-Arendal).

Fergana Vadisi Haritası.

Fergana Valley The Herart of Central Asia, Edited by S. Frederick Starr with Baktybek Beshimov, M.E. Sharpe Armonk, New York/London, England, 1984.

Siyaset, Ticaret, Kültür Merkezi

"Fergana" kelime anlamı hakkında farklı görüşler mevcuttur. "Parğana" "Prağana" şeklinde 12 asır önce Soğd kaynaklarında geçiyor ve "Dağ aralığındaki Vadi", "Etrafı kapalı Çaylık" manasını taşımıştır. Sansktirçe kaynaklarda "Küçük Vilayet" anlamında kullanılmıştır. Çin kaynaklarında "Davan", "Parkana" şeklinde bir devlet adı olarak geçmektedir[6]. MÖ 3-MS 2. yüzyıllarda "Parkana", "Davan" (Çin kaynaklarında) adıyla bilinen devlet olmuştur. Davan Devleti hakkında ayrıntılı bilgi Çin kroniklerinde bulunabilir. Davan'da bulunan Çinli bir seyyah Zhang Xiang'ın verdiği bilgilere göre: "Davan'da 70 büyük ve küçük şehir var; sakinlerinin sayısı birkaç yüz bine ulaşıyor. Yay ve oklarla silahlanmışlardı. İnsanlar at sırtında ok atmakta ustadır". Başka bir Çin vakayinamesinde şöyle yazılmıştır: "An'si (İran) şehirleri Davan şehirlerine benziyor'.[7]

Davan Devleti, günümüz Kırgızistan'ı, Özbekistan toprakları ve Tacikistan'ın malum bir kısmına tekabül ediyor yani Fergana Vadisi

[6] Hojayev Ablat, Farğona Tarihiga oid Ma'lumotlar, Hojayev Ablat, Farğona Tarihiga oid Ma'lumotlar, (Kadimiy va İlk Orta Asr Hitoy Manbalaridan Tarjimalar va Ularga Şarhlar), Farg'ona Naşriyoti, Farg'ona, 2013,s.13;

[7] Hodjaeva A. K Etimologiya toponima Dayyun (Davan) v Kitayskih Istoçnikah, Farg'ona Vodiysi Tarihi Yangi Tadqiqotlarda (Istoriya Ferganı v Novuh Issledovannıh), Farğona, 2009, s. 135-140; Abduholik Abdurasul oğlu, Kadimgi Farğona Tarihidan (Hitoy/Çin Manbalarıda Farğona Haqida İlk Malumotlar), Özb. FA Fan neşriyati, Taşkent, 2002, s. 8;

yerlerini oluşturuyor. Ticaret yolu üzerinde bulunan Davan ticarette önem kazanmıştır. Zhang Xiang, Davan halkının yerleşik kültüre sahip olduğu ve halkının tarımla uğraştığına dair, tahıl ve pirinç yetiştirdikleri konusunda, tatlı üzümleri ve Fergana'nın kan terleyen atları hakkında kıymetli bilgiler aktarmıştır. Hatta Fergana'daki at ırklarından birine "Semavi atlar" adını vermişlerdir. MS 2. yüzyılda Davan devleti Kuşan krallığına tabi oldu[8].

Tarihi süreçte Sakalar, Soğdlar, birkaç Türk kavminin yaşadığı Fergana Vadisi, 649 yılında Göktürk Devleti hakimiyetine girdi. 658 yılında Batı Göktürk Devleti ortadan kalktıktan sonra bir Çin'in idaresine girmiştir. Çok zaman geçmeden bölgede tekrar Türkler hâkim olmuşlardır. Türkler ve Çinliler arasındaki ticari ilişkiler 10.,11 yüzyıla kadar devam etmiştir[9]. İbret, Fergana hakkında bahsederken "İskender-i Rumiy"den ve Kubat ve Afrasyap'tan kalandır" diye bölge tarihi 2500 yıla yakın olabilir demiştir.[10]

Fergana Vadisine ilk İslam ordularının akınları 712-713 yılında Kuteybe bin Müslim öncülüğünde gerçekleşmiştir. Birden fazla yapılan seferler ardından 9. yüzyılda Fergana Vadisinde İslâm hâkimiyeti kurulmuştur. Fergana Vadisi önce Samaniler (819-999) sonra Karahanlılar (840-1212) tarafından yönetilmiştir[11]. Bu tarihten sonra Türkistan'da birtakım değişikliler yaşanmıştır. 1141 yılından itibaren Karahıtayların hâkimiyetine giren bölgeyi daha sonra Moğollar ele geçirmiştir. 11. yüzyılda güç dengeleri değişmiş ve büyük bir güç olarak ortaya çıkan Moğollar Maveraünnehr'e hâkim olmuşlardır. Moğol dönemi ile birlikte siyasi, kültürel ve ekonomik yapılar değiştiği gibi ticari ilişkilerin yönü ve tarzı da değişmiştir[12]. Moğol dönemi, bölgenin 1370'lerde Timurluların hâkimiyeti altına girmesine kadar devam etmiştir. Emir Timur (1336-1405) güç kazanarak Cengiz Han'ın siyasi saltanatını devraldı, kendi adıyla devlet kurdu ve Avrasya hâkimiyetini ele geçirmiştir[13].

Emir Timur ve Timurlular Dönemi (1370-1601) Fergana Vadisi önem arz eden bölge olmuştur. Hindistan'da kendi adıyla anılacak büyük

[8] Abduholik Abdurasul oğlu, Kadimgi Farğona Tarihidan (Hitoy/Çin Manbalarıda Farğona Haqida İlk Malumotlar), Özb. FA Fan neşriyati, Taşkent, 2002, s. 37;
[9] Bkz. Kafesoğlu İ., Türk Milli Kültürü, Ötüken, İstanbul, 2013, s.96-124.
[10] İshokhon Cunaydullohoca oğlu İbrat, Farğona Tarihi, Yayına Haz. H. Bobobekov, M. Hasani, Kamalak Yayınevi, Taşkent, 1991, s.277.
[11] Rahimov, C., Özbekiston Tarihini Örganişda Arhiv Manbalarıdan Foydalanış, Taşkent, Ökituvçi Yayınevi, 1995; Özbekistan Tarihi, Yayına Haz. Murtazayeva R. (ve başkalar), Akademiya Yayınları, Taşkent, 2011.
[12] Bkz: Ötamiş Hoci b. Muhammad Dosti, Ötamiş Hoci Tarihi, Yayına Haz. Gulom Karim, Özbekistan Yayınevi, Taşkent, 2009.
[13] Bkz: Nizamiddin Şami, Zafername, Çev. Yunushon Hakimcanov, Özbekiston Yayınevi, Taşkent, 1996; Şerefeddin Ali-i Yezdî, Zafernâme, Trc. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013; İsmail Aka, Temur ve Devleti, Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 2014; Hayrunnisa Alan, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular, 1360-1506, Ötüken Yay., İstanbul, 2017.

bir imparatorluk, Babürlüler Devleti (1526-1858) kurucusu Timurlu Zahiruddin Muhammed Babür, 1494-1504 yılları Fergana'da hükümdar idi. Önce Timurlu şehzadeler yani akrabalarıyla sonra Deşti Kıpçak'tan gelen Muhammed Şeybani Han (1451-1510) ile amansız savaşlar ardından başarısızlığa uğramış ve ata topraklarını terk etmiştir[14].

Timurlular Devletinin parçalanması neticesinde Buhara Hanlığı (1501-1920) Hive Hanlığı (1510-1920), sonradan Buhara Hanlığından neşet eden Hokand Hanlığı (1709-1876) bölgenin siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel hayatında önemli yer aldı. Fergana Vadisi esasında Hokand Hanlığına bağlı hudutlar olarak bilinir.

Hokand Hanlığının kurucusu Mingler[15], XVIII. yüzyılın başlarında Fergana'daki siyasî hükümeti Hâcegân[16] sülalesinin elinden almıştır. Bu hocalar Çağatay Hanlığı döneminde yüksek mevki sahibi olmuşlar ve yetkili makamlarda yer alarak, içtimai, siyasi ve ekonomik gücüyle Fergana Vadisinde etkili olmuştur.

1853'te Hokand Hanlığına bağlı Akmescit Kalesi (Günümüz Kazakistan'ı Kızıl Orda ili) Ruslar tarafından işgal edilmesi ardından Türkistan kapıları Ruslara açılmıştır[17]. Fergana Vadisi Çar hükümetince işgal edildikten sonra 1876'da Hokand Hanlığı son buldu. Fergana, hanlık yerine kurulan Türkistan Genel Valiliği bünyesine dahil olmuştur. 1917 yılında Sovyetler Birliği kuruluşu ardından Türkistan coğrafyası farklı siyasi teşekküllere sahne olmuştur. Fergana Vadisini de kapsayan Türkistan Özerk SSC'ni 1924-1926 yıllarında sözde etnik özellikler esas alınarak esasında ileriye yönelik sorunlu bölge planlaması uygulanarak ulusal sınırlar çizilmiş ve Sovyetler Birliği kapsamında Özbekistan SSC, Kara Kırgız Oblastı (Kırgızistan) ve Özbekistan SSC'ya bağlı Tacikistan Özerk SSC, Karakalpak Özerk Oblastı (şimdiki Karakalpakistan) olarak parçalanmıştır. Her ne kadar bölgede yapay sinirler çizilse de taksim edilen topraklar ve bölge halkları Moskova merkezli yönetime tabi

[14] Bkz: Zahiriddin Muhammad Bobur, Boburnoma, Yay. haz. P. Şamsiyev, Yulduzça, Taşkent, 1989, s. 85; Zahiriddin Muhammad Bobur Ensiklopediyasi, Şark-Naşriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Boş Tahririyati, Taşkent, 2014, s.409.

[15] Mingler, Özbek halkına ait bir kabile veya kavim adıdır. Deşt-i Kıpçak halklarına mensup olan Ming boyu, Cuci Ulusu harabelerinde ortaya çıkan göçebe Özbekler Devleti'ni kuran Şibânizâde Abulhayır Han'a destek vermiş ve onun ulusu dahilinde olmuştur. Bkz: Ahmedov, Özbek Ulusu, Nur Yayınevi, Taşkent, 1992. s.38.

[16] Hocalar veya Hocagan sülalesi, Doğu Türkistan'ın dini nesepli hükümdarları olmuştur. Kurucusu, Mahdumi Azam – Hoca Ahmet bin Seyit Celaliddin'dir (d.956/1463–v.1542). O, IX. yüzyılda Türkistan'da ortaya çıkan Hocagan tarikatına mensup olmuştur. Sülalenin önemli isimlerinden sayılan Afak hoca Kaşgarî evlatları (XVII. yy) Doğu Türkistan'da ve Fergana'da faaliyet göstermişlerdir. Afak hoca'nın Han hoca (Hoca Yahya b. Hoca Hidayetillah b. Hoca Muhammed Yusuf b. Hoca Muhammed Amin b. Mahdumi Azam Dehbidi) ve Kunhoca (Hoca Burhaniddin) gibi oğulları sülalenin devamcıları olarak Doğu Türkistan haricinde Batı Türkistan'da da büyük nüfuz sahibi olmuşlardır.

[17] Akdes Nimet Kurat, Rusya Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1948, s. 349- 351.

idiler[18]. 1991 yılında Sovyetler Birliğinin parçalanması ardından Türkistan'da 5 bağımsız cumhuriyet ortaya çıkmıştır[19].

Fergana Vadisi ahalisi kadim zamanlardan beri bölgede yaşayan yerleşik ve göçebe kültürüne sahip olan etnik gruplardan oluşmuştur. Demografik yapısı tarihi süreçte değişkenlik göstermiş, siyasî, sosyal hadiseler neticesinde ahali terkibine katılımlar devam etmiştir. Bölgenin coğrafi özelliği yerleşik ve göçebe halklar arasındaki rekabet ve zıt münasebetleri, savaş ve çekişmelerine sebep ola gelmiştir ve günümüze kadar devam etmektedir.

Bölgenin hem siyasi hem kültürel merkezi olan Hokand şehri, tarihi öneme sahiptir. Fergana Vadisinin güneybatısında bulunan bugünkü Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan şehir, kaynaklarda "Hokand-i Latif" olarak bahsedilmektedir[20]. Hokand şehrinin XVIII. yüzyıla kadar olan siyasî tarihi hakkında bilgiler yetersizdir. Ama şehrin oluşumu ve gelişimi ile ilgili az çok bilgiler Fergana vadisinin tarihsel geçmişini aydınlatmaya katkı sunacaktır. X. yüzyıl Arap müelliflerinin eserlerindeki bilgiler de önem arz etmektedir[21]. IX. yüzyıl sonu X. yüzyılın başlarında yaşamış Arap seyyahı Abu İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârsî el-İstahrî (850-934 yy.) *Kitab Mesâlik ul-Memâlik* adlı coğrafi eserinde Fergana Vadisini iki vilayete ayırmıştır. Onda: "Kim Hocend'den Fergana'nın esas şehri olan Ahsikent'e kadar gitmeyi isterse, o Kent'ten Suh'a bir menzil ve Suh'dan Havakent'e kadar büyük bir menzil, Havakent'ten Ahsikent'e kadar bir menzil yürür…" diye bilgi aktarılmıştır.[22] X. Yüzyılda yaşayan yine bir önemli coğrafyacı bilginlerden Abulkâsım bin Havkal en-Nisbî (tahmini ö.976 y.), İstahrî'nin eserindeki bilgilere dayanarak aynı isimde ve aynı coğrafî bilgileri ele alan bir eser yazmış ve İstahri'den aldığı bilgilere birkaç eklemeler, düzeltmeler yapmış, haritalar eklemiştir. Maveraünnehir hakkında bilgi aktaran bölüm İstahrî'de 18 sayfa, İbn Havkal'da ise 33 sayfayı teşkil etmiştir.

Hokand, Babür dönemine kadar küçük bir yerleşim mevzii şeklinde mevcut olmuştur. Sonradan merkez olma vasfını elde etmiştir. Hokand şehri, Fergana Vadisine hükmeden Hokand Hanlığı'na başkentlik

[18] Özbekiston Tarihi, Turkiston Çorizm Mustamlakaçişigi Davrida, Yayına Haz. Narzulla Jörayev, Shodi Karimov, 2.kitap, Şark Yayınevi, Taşkent, 2011.s.27.
[19] Özbekiston Tarihi, (Milliy Istiqlol Davri), Yayına Haz. Narzulla Jörayev, 3.kitap, Şark Yayınevi, Taşkent, 2011, s.38-40.
[20] Zebiniso Husayn Kamalova, Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali, 1. Baskı, Cağaloğlu Yayınevi, İstanbul, s.43; Attor, Tarih-i Cahonnamoyi, C. II, Özb. Fenler Akademisi Şarkşunaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü No: 9455s. 173[b].
[21] İbn Havkal, 10.yüzyılda İslam Coğrafyası, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
[22] Kitab Masalik al-Mamalik al-İstahri, Materiali po İstorii Kirgizov i Kirgizii, Nauka, Moskva, 1973. Bıp.1.s.21, 31.

yapmış, 20.yüzyılın başlarında yerel halkın Rus işgalcilerine karşı milli mücadelelere merkezi sahne olmuştur. Türkistan halklarının demokratik devlet kurma yolunda verdikleri mücadeleleri sunucu ilan edilen Türkistan Muhtariyetinin (27 Kasım 1917-14 Şubat 1918) milli başkenti olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde Hokand şehri Fergana vilayetinin merkezi oldu, günümüze kadar aynı makamı korumaktadır.

Türkistan'da eğitim, sosyal hayat, siyasi irade, bilim ve medeniyet söz konusu olduğunda, İslam düşüncesinin hayatın her alanında, öncelikle kültür ve ideolojide merkezi yer tutuğunu söylemek mümkündür. 12-13. yüzyıllarda Fergana Vadisinde yetişmiş şair, bilgin Seyfi Ferganî'nin 12 bin beyitli eserinin günümüze kadar ulaşması bu bölgenin bir medeniyet merkezi olduğunu gösterir. Bu ve bu gibi birçok tarihî kültürel eserler, mimari yapıtlar entelektüel hayata ev sahipliği yapan Vadi halklarının yüksek kültür ve refah seviyesinde olduklarını kanıtlar niteliktedir.[23]

Orta asırlarda Fergana Vadisinden birçok bilim insanları, irfan ehli yetişmiştir. Bunlar arasında astronomi âlimi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Fergānî, tarihçi Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ca'fer el-Fergānî ile yine tarihçi olan oğlu Ebû Mansûr Ahmed b. Abdullah el-Fergānî, cedel ilminde meşhur Ebü'l-Muzaffer Müşattab b. Muhammed el-Fergānî, muhaddis Ebû Salih Abdülazîz el-Fergānî ve Mes'ade b. Bekir b. Yûsuf el-Fergānî sayılabilir.[24]

10-12.yüzyıllarda bölgede gelişen tasavvuf edebiyatı, Nakşibendilik tarikatı düşüncesi temelinde 15.yüzyılda zirveye ulaşmıştır. 20.yüzyıla kadar siyasi ve sosyal hayatın gelişiminde önemli rol oynadı. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede gelişen edebi muhitin öne çıkmış şahsiyetlerinden Hoca Muhammed İslam (1493-1563 civarı), Mahdumi Azam olarak bilinen Hacı Celaleddin Kasani (ö.1549), Hoca Sa'ad (1531¬32-1589), Hoca Taciddin Hasan (1547-1646), Hoca Abdurahim (1575-1628-29) gibi isimler Nakşibendiliğin ünlü vekilleri olmuştur.

Fergana vadisinde eğitim, tarihi sürecin seyrinde zaman ve mekânın koşullarına göre gelişmeler gösterdi. Orta Çağdan beri devam eden eğitim geleneği mektep ve medrese sistemine dayanıyordu. Mektepler, okuma ve yazmayı öğreten eğitim kurumlar olmuştur. Esas eğitim müesseseleri olan medreselerdeki eğitim ise üç aşamada gerçekleştirilmiştir: Başlangıç aşama için "edna" (yedi sene) denilmiştir. Orta seviye için "evsat" (yedi sene) ve yüksek seviye için "âlâ" (tamamlayana kadar) olarak tanımlanmıştır.[25] Medreselerde esas müfredat İslam bilimleri; Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tecvit, siyer, felsefe, Arapça dil grameri (nahiv

[23] Nimet Yıldırım, Seyfi Fergani, DIA, C.37, s.27
[24] Tahsin Yazıcı, Fergana, TDV İslam Ansiklopedisi, C.12, s.377.
[25] Ostroumov, "Madrası v Turkestaskom Kraye", Jurnal Minssterstva Narodnago Prosvışeniya, Sayı VII, Ocak 1907, s. 11; Alimov, Kukon Honligidagi Maktab va Madrasalarning Tarihi, FAN Yayınları, Taşkent, 2014., s. 161.

ve sarf), akâid, farayiz (miras ilmi) gibi bilim dallarını oluşturmuştur. Bunun yanı sıra matematik, astronomi, coğrafya, tarih, felsefe, mantık, hitabet dersleri de okutulmuştur. Kız çocuklara erkek çocuklarınkinden farklı olarak cami imamının evlerinde ders verilmiştir[26]. Hokand Hanlığı yıkılırken Hokand'da 300 cami, 40 medrese ve 120 tane mektep olmuştur. Hokand, Margilân Andicân şehirlerinde 6 Yahudi okulu 220 talebesiyle faaliyet göstermiştir[27]. Çar Rusyası'nın bölgeye işgal etmesi ardından kurulan Rus-Tuzem okulları modern eğitim şekliyle yaygınlaşmıştır. Sovyetler Birliği döneminde geliştirilen eğitim sistemi günümüzde bağımsız Türkistan Cumhuriyetlerinin kendi ulus inşasına hizmet etmektedir.

Geçmişten günümüze Fergana Vadisinin esas gelir kaynaklarından biri tarım ve tarım ürünleri olmuştur. Fergana Vadisinin iyi ve elverişli iklimi, bereketli toprakları çiftçilik, bahçecilik, pamuk üretiminde en etkili faktör olmuştur. Vadi hududundaki topraklar yapay sulama sistemine uygun ve tarım yerlerini sulamak için dere ve çay sularından istifade edilir. Yeterli miktarda su kaynaklarının bulunması toprağın verimliliğini arttırırken tarım için kolaylıklar sağlardı. Ayrıca geçmişten beri yaygın olan usul; dere ve nehirlerden çıkarılan kanallardır. Bu kanallar tarım için kolay şartları sunar, hasat verimliliğini daha da arttırmıştır. Çiftçilik, bahçecilik, ipek böcekçilik ve pamuk üretimi oldukça gelişmiştir. Hanlık döneminde XIX. yüzyıl ikinci yarısı yapay sulama kanalları sayesinde yeni tarım arazileri kazandırılmışken Sovyetler Birliği döneminde daha da genişlemiştir. Fergana Vadisi pamuk yetiştirmek için çok elverişli topraklardır, hanlıklar zamanında da Rus istilası sonrası hem de bağımsızlık ardından kurulan hükümetler döneminde de bu topraklarda pamuk üretimi yapılmıştır. Güneybatı Fergana bölgesi, meyvecilik için uygundur ve daha çok üzüm ve kayısı yetiştirilir. Hocend, Kanibadem, İsfara, Suh, Çimyan, Riştan hudutlarında esas meyvecilik ürünü geçmişten günümüze kayısı olmuştur. Büyük arazilere buğday ve arpa ekilir. Pirinç, kaba yonca da her bölgede bol miktarda ekilmiştir. Tüm Fergana vadisinde ipek böceğinin beslendiği dut ağacı bol miktarda bulunur. Suh, İsfara, Namangân ve Aşt'te ipekçilik çok eski mesleklerden sayılmaktaydı. Fergana vadisinin dağlı hudutları, dağ etekleri ve çayırlar göçebe ve yarı göçebe ahalinin verimli kullandığı yerlerdir. Bu hudutlarda ilkbahar ve sonbahar mevsiminde olan tarım ürünleri yetiştirilmiştir[28]. Bölgenin ihraç ettiği iki en önemli ürünleri; ipek, pamuk, üzümdür.

[26] Sadriddin Ayniy, Eski Maktab, Taşkent, 1988, s.109; Smirnov, "Po Voprosu o Şkolnom Obrazovanii i Narodtsev Musulman", JMNP, 7, 1882, 2.
[27] Kun, Nekotorıye svedeniya o Kokandskom Hanstve, Voyennıy Sbornik, 1876, No:4, s.417-448; Bobobekov, Kukon Honligining Kıskaça Tarihi, Toşkent, 2017, s.62-63.
[28] Nalivkin V., Nalivkina M., Ocherk byta zhenshchiny osedlogo tuzemnogo naseleniya Fergany, Kazan, 1886, s.132. Beysembiyev, "Tarihi Şahruhi" Kak İstoriçeskiy İstoçnik, Nauka Yayınları, Alma-Ata,1987, s.62.

Esas çiftçilerin ikamet ettiği bölge Çırçık Nehri'nin mecrasında bulunan yerlerdir, çünkü sulaması kolay ve tarım için yeterli şartlara sahip topraklardır. Çırçık Nehri, Tanrı, Çatkal, Kındır dağlarından inen ırmaklardan oluşmaktadır, Taşkent'i sulayan önemli su kaynağıdır.

Hokand Edebi Muhiti

Hokand şehri, Fergana vadisindeki bir siyasi merkez olmakla beraber aydınlar, şairler, edipler, bilim insanları ve sanatçıların geniş faaliyet gösterdiği eğitim, kültür ve etkileşim merkezi idi. 19. yüzyılın başlarında Türkistan sahasında boy gösteren ekonomik açıdan gerileme, siyasi kriz ve düşüşe rağmen edebiyat ve tarih yazıcılığında gelişme yaşanmıştır. 19. yüzyılın en önemli olaylarından sayılan hanlığın adıyla anılan Hokand Edebî Muhiti Türk kültür tarihine damgasını vurmuştur. Böyle bir dönemde bir edebî ekolun meydana gelmesi, gelişmesi ve neticede birçok tarihî, edebî eserlerin ortaya çıkması önemli bir hadise idi ve bunda Hokand hükümdarlarının desteği büyük olmuştur. Özellikle Ömer Han (1810-1822) ve "Nadire", "Maknune" ve "Kamila" mahlasıyla şiirler yazan Ömer Han'ın eşi Mohlar Âyim döneminde temelleri atılan ve gittikçe gelişen bu edebî akım, bölge merkezinde edebiyat ve düşünce muhitini meydana getirmiştir. Siyasi otorite vekillerinin maddi ve manevi desteği sayesinde yetişmiş birçok önemli isim tarih ve edebiyat sayfasında geniş yer tutmuştur. Mukimî, Zevkî, Gulhanî, Mahmur, Furkat, Fazlî Namangânî, Nadim, Nisbat, Muhayyir gibi edipler, Mirza Âlim Müşrif Hacı, Avaz Muhammed Âttar, Umidî gibi birçok müverrihler söz konusu Hokand Edebî Muhiti'nin vekilleridir [29].

Fergana vadisi kültürel hayatının Türkistan'daki diğer hanlıklardan, devletlerden farklı bir özelliği kadın şairlerin, ediplerin ve tarihçilerin aktif faaliyet göstermesidir. Bu dönemin önemli kadun bilgin ve şairlerinden Cihan Âtın Üveysi, Nadire Begim başta olmak üzere kadın şairlere üstatlık yapmış, sosyo-kültürel faaliyetlerde kadın ediplerin, şairlerin, tarihçilerin yetişmesinde, eserlerinin yayınlanmasında, tezkirelerde yer almasında önemli ölçüde destek sağlamıştır. Bunun yanı sıra Dilşad Barna, Zinnet, Anber Âtin, Mahzuna, Zebunnisa, Nazik Hanım gibi kadın şahsiyetler de bu dönemin kaynaklarında üreten kadınlar şeklinde yer almışlardır.

Fergana vadisinde zanaat çeşitli ve zengin olmasıyla önem kazanmıştır. İpek işlemesi, pamuk ürünleri işlemeleri, ahşap oyma sanatı, bakırcılık,

[29] Bkz. Kayumov A., Kukon Adabiy Muhiti (XVIII-XIX.Asrlar), Özb.SSR.Fenler Akademisi Yayınları, Taşkent, 1961, s.304-305; Gulhaniy, Mulla Muhammad Şarif, Zarbulmasal, Yay. haz. F. İshokov, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot va Sanat Yayınevi, Toşkent, 1974; Vambery, Travels in Central Asia, Harper Brothers Yayınları, New York, 1865 s.384; Catherıne Poujol, Hokand, DİA, C. 18, İslam Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2013, s. 214.

marangozluk, demircilik, kuyumculuk, seramik sanatı, kağıt ustacılığı, çömlekçilik, kağıt üretimi, dokumacılık, geleneksel el sanatları, geleneksel baş giysi dikiş, novvoycilik (*ekmek pişiriş de bir zanaat işi idi*), silah üretimi, madencilik, kıssahanlık (*hikayeler söylemek*), askiye sanatı (geleneksel mizah), postindozluk (*hayvan derilerini işlemek*), takacı (*at için nal yapan kişi*), parçabofluk (*kumaş üretmek*), arabasazlık (*at veya eşeklerin çektiği arabalar yapmak, düzeltmek*), otovsazlık (*çadır yapmak, kurmak*), dorukaşlık (*ilaç yapmak*), yeryağcı (*yağ çıkaran kişi*) kişi gibi onlarca zanaat ve sanat türü geçmişten günümüze kadar yaşatılmaktadır.

Özbek Türkleri şöyle der: Evrende iki yol vardır; biri Samanyolu, gökyüzündedir. Diğeri yeryüzünde İpek Yolu'dur. Aslında bu cümle geçmişe atfedilerek söylenir. Günümüzdeki gelişmeler bu özdeyişin gelecekte de önemini koruyacağını gösteriyor. Fergana vadisi, konumu bakımından eşsiz bir merkezî ve kavşak bölgedir. Avrasya üzerindeki tüm büyük medeniyetlere buradan ulaşmak mümkündür. Ticaret ve ulaşım yolunun kavşağında yer alan bu hudut İran'ı Çin'e, Çin'i Hindistan'a bağlar. Dolayısıyla Orta Doğu, Avrupa, Çin ve Hindistan'ın birleştiği nokta, Orta Asya'nın Cevheri Fergana vadisidir. Bugün İpek Yolu gibi ticaret yolunun canlandırma girişimi neticesinde Fergana Vadisi, demiryolu, karayolu, hava, deniz ve boru hattı geçişlerini içeren Kuşak ve Yol Projesi kapsamında Orta Asya, Avrupa, Orta Doğu ve Afrika'yı Doğu ve Güneydoğu Asya'yı birbirine bağlayan ticaret koridorlarında yer almaktadır.[30] Küresel jeopolitik açıdan küresel güç dengesinin kaydığı Asya'da Fergana vadisi daha önem arz edecek.[31]

Fergana Vadisi; Bugün

Fergana vadisi günümüzde Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarına tekabül ediyor. Sovyetler Birliğinin parçalanması ardından Türkistan'da ortaya çıktı 5 bağımsız cumhuriyetler kendi kaderini kendileri çizmeye, ulus devlet olma yönünde ilerlediler. Fergana vadisi toprakları siyasi sınırlar çizilmesi ardından parçalanmaya mahkûm olmuştu. Ancak müşterek tarih ve medeniyete sahip olan vadi halkları Sovyetler Döneminde ve öncesinde ortak kaderi paylaşan, kız alıp vermiş, akrabalık başları kuvvetli olan topluluklardır. Ancak birliğin dağılmasının ardından çizilmiş ulusal sınırlar bölge halkalarını birbirinden ayırmış oldu, ekonomik çıkarlar ise soydaş halkları karşı karşıya getirmiş oldu.

Coğrafi koşullara göre Sovyetler Döneminde bölgedeki enerji ve tarım sistemi ortaktı. Neticede geçmişteki dağılım ve iş bölümlerine neredeyse

[30] Suisheng ZHAO, Chinese Foreign Policy as a Rising Power to find its Rightful Place, PERCEPTIONS, Spring 2013, Volume XVIII, Number 1, pp. 101-128.
[31] Ministry of Foreign Affairs of P.R.C., "Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road", 28 March 2015.

son verilmişti. İlk on yıllarında yeni bağımsız bu genç devletlerin aralarındaki bölgesel iş birlikleri durgunlaştı. Sovyet döneminde uygulanan teritoryal tarih anlayışı bölgesel ayrışma neticesinde Fergana Vadisi birden fazla sorunlara sahne oldu. Su sorunları, etnik kargaşalar, sınır paylaşamamazlığı gibi faktörler zaman zaman Fergana vadisinde gerilimleri artırdı. Geleceğe yönelik tehditleri, huzursuzluk kaygılarını meydana getirdi.

Malum Türkistan'ın çoğunluk tarım arazileri yapay sulama sistemine bağlıdır. Sovyetler zamanında vadisinin verimli topraklarından daha çok istifade etmek ve daha fazla sermaye elde etmek için yeni tarım arazileri oluşturuldu ve yapay sulama sistemleri inşa edildi. Bölgeni en önemli su kaynağı olan Sir Darya ve Amu derya nehirleri yeni açılan tarım arazilerine yönlendirildi. Neticede Aral faciası ortaya çıktı. Hatta su sorunu bölgede kronik hâle geldi ve zaman zaman bölgede savaş tehlikesini yaşatılmasına neden oldu.

Etnik çeşitliliğe sahip olan Fergana vadisindeki demografik dağılım, demografik yapının ulusal sınırlara göre uyumsuzluğu ve uzlaşmaya tıkalı çok çetrefilli çıkmaza giren anklavlar meselesi çözüme kavuşmayan derin sorunlardandır. Fergana vadisinin çoğunluğunu oluşturan Özbekler, Tacikler, Kırgızlar, o coğrafyada bin yıllardan beri yan yana yaşayan kardeş halklardır. Hunlar zamanında da Karahanlı Devleti idaresindeyken, Moğollar istilası döneminde de Timur ve Timurlular zamanında da bölgede mevcut idiler. Kırgızlar, Hokand Hanlığı tebaasındayken, Özbekler ve Tacikler hem Hokand Hanlığı hem Buhara Emirliği tebaası arasındaydılar. Dolayısıyla Tacikistan, Türkistan'ın bölünmez bir parçası olmuştur ve olmaya devam edecektir. Sovyetler, Türkistan'ı parçalayarak yeni sınırları çizerken (1924-1926) kasıtlı oluşturulmuş sorunlu bölgelerden dolayı etnik kargaşalar geçimsizlik ve zorluklara mal olmaktadır.

Fergana Vadisi, Türklerin milli tarihinin yanı sıra kültürel mirasının yaşatıldığı bir medeniyet havzasıdır aynı zamanda. Rus işgali sonucu kaybedilmiş çoğunluk tarihi yapıtlara rağmen geçmişi canlandıran renk ve tuğlalara ev sahipliği yapmaktadır. Fergana vadisinin kalbi olan Hokand'daki büyük mimari abideler içinde Medrese-i Mir adıyla meşhur olan Narbotabiy Medresesi (1798), Dahme-i Şahan Külliyesi (1825), Hüdayar Han Ordası (19. yüzyılın 2. yarısı), Büyük Cami (19. yüzyılın başı), Kadı Kamal Medresesi ve diğerleri günümüze kadar ulaşmış ve günümüzde yerli ve yabancı turistlerin uğrak meskenlerinden biridir. Andican, Nemengan, Oş, Celalabad, Özgen, Hocent gibi şehirlerde de medeniyeti yaşatan, canlı tutan dinamik bir ruhun muhafaza edildiğini söylemek mümkündür.

SONUÇ

Avrasya'nın kalbi Fergana vadisidir. Türkistan'da istikrar, Fergana vadisinden geçmektedir. Bölgenin istikbali da yine Fergana vadisindeki gelişmelere bağlıdır. Çünkü yer altı ve yer üstü zengin kaynaklarıyla, bulunduğu konumu, jeopolitik, jeostratejik ve jeokültürel özelliğiyle, etnik yapılanma, iç içe ve çetrefilli sınırlarıyla vadi, geçmişte olduğu gibi gelecekte de bölgenin huzurunu veya huzursuzluğunu etkilemektedir.

Fergana Vadisi, siyasetin merkezi olma bakımından geçmişte sahip olduğu makamını yitirmiş olsa da kültürel merkez olma vasfını canlı tutmaktadır. Sosyal hayatın canlılığı, bölgesel ticaret için merkezi ve kavşak nokta olması, bilim ve medeniyetin gelişmesi gibi özellikler temelinde Fergana vadisi, coğrafi olarak birleştirici, toplumsal olarak da bütünleştirici potensiyele sahiptir. Bu açıdan yaklaşıldığında Fergana vadisi hem maddi hem manevi olarak sadece Orta Asya dedikleri Türkistan için sınırlı kalmayıp belki Avrasya bölgesi için bir cevher niteliğini taşıdığını söylemek mümkün kılar. Türkistan coğrafyasının en kalabalık ahalisini aynen Fergana vadisinde yaşıyor olması Türklerin, Türklerin yüreği olan vadinin önemini yine bir kez ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Abdullazizova Z. S., *The Persian-Tajik lyrics of the poetess Maknuna of Kokand (second half of 18th — first half of 19th centuries),* Vestnik SPbGU, Vostokovedeniye i afrikanistika, 2018. T. 10. Vıp. 3, s.358-373.

Abduholik Abdurasul oğlu, *Kadimgi Farğona Tarihidan (Hitoy/Çin Manbalarıda Farğona Haqida İlk Malumotlar)*, Özb. FA Fan neşriyati, Taşkent, 2002.

Ahmedov, B., *Özbek Ulusu*, Nur Yayınevi, Taşkent, 1992. s.38.

Ahmetbeyoğlu Ali, *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletleri,* Yeditepe Yayınları I.Baskı, 2017.

Alan Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, *1360-1506*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2017.

Alimov İ., *Kukon Honligidagi Maktab va Madrasalarning Tarihi*, FAN Yayınları, Taşkent, 2014.

Aka İsmail, *Temur ve Devleti,* Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 2014.

Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1948.

Amiri, *Divan*, Yayına Hazırlayan, Kadirova M.,Özbekistan Fan Yayınevi, Taşkent, 1972.

Atalay, Besim *Divanü Lügati't - Türk.* Cilt I., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2006.

Attor, *Tarih-i Cahonnamoyi*, C. II, Özb. Fenler Akademisi Şarkşunaslık Enstitüsü El Yazmalar Bölümü No: 9455s.

Beysembiyev, T.,*"Tarihi Şahruhi" Kak İstoriçeskiy İstoçnik,* Nauka Yayınları, Alma-Ata,1987.

Bobobekov, *Kukon Honligining Kıskaça Tarihi*, Toşkent, 2017.

Bobobekov H., *Kukon Tarihi*, Fan ve Tehnalogiya Yayınevi, Taşkent, 2016.

Bobur, Zahiriddin Muhammad, *Boburnoma,* Yay. haz. P. Şamsiyev, Yulduzça, Toşkent, 1989.

Catherıne Poujol, *Hokand*, DİA, C. 18, İslam Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2013.

Dilşodi Barno va Merosi Adabni Örganiş, İrfon Yay., Duşanbe, 1970.

Dilşod, Tanlangan Asarlar, Gafur Gulam Yayınevi, Taşkent, 1972.

Ercilasun Konuralp, *Tarihin Derinliklerinden 19.yüzyıla kadar Kaşgar,* Türk Tarihi Kurumu, Ankara, 2013.
Fazliy Namangani, *Mecmuatuş Şuara,* Şarkşunaslık Elyazmalar Enstitüsü, Elyazma No: 3371, Taşkent.
Fergana Valley The Herart of Central Asia, Edited by S. Frederick Starr with Baktybek Beshimov, M.E. Sharpe Armonk, New York/London, England, 1984.
Fitrat Abdurauf, *Yopişmagan Ğiccaklar*, Tanlangan Asarlar, Manaviyat, Toşkent, 2003.
Gulhaniy, Mulla Muhammad Şarif, *Zarbulmasal***,** Yay. haz. F. İshokov, Gafur Gulom Nomidagi Adabiyot va Sanat Yayınevi, Taşkent, 1974.
Hakimhon Tora, Muhammad*, Muntahab at-Tavorih, (Hokand va Buhara Tarihi, Sayosat va Hotiralar),* Çev. Ş. Vohidov, Yangi Asr Avlodi Yay. Taşkent, 2010.
Hojayev Ablat, *Farğona Tarihiga oid Ma'lumotlar, (Kadimiy va İlk Orta Asr Hitoy Manbalaridan Tarjimalar va Ularga Şarhlar),* Farg'ona Naşriyoti, Farg'ona, 2013.
Hodjaeva Ablat. *K Etimologiya toponima Dayyun (Davan) v Kitayskih Istoçnikah, Farg'ona Vodiysi Tarihi Yangi Tadqiqotlarda (Istoriya Ferganı v Novuh Issledovannıh),* Farg'ona Naşriyoti, Farg'ona, 2009.
Hudoyorhanzode, *Ancum ut-Tavorih*, Çev. Vohidov Ş., Giriş, İzahlar ve Faksimile yayın müellifleri Ş. Vohidov, H. Bobobekov, Taşkent, 2012.
İbn Havkal, *10.yüzyılda İslam Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
İbrat, İshokhon Cunaydullohoca oğlu, *Farğona Tarihi,* Yayına Haz. H. Bobobekov, M. Hasani, Kamalak Yayınevi, Taşkent, 1991.
Kafesoğlu İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken yayınları, İstanbul 2007.
Kamalova Z. H., *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, 1. Baskı, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul, 2020.
Kamalova Z., *Türk Kltür Misrasında Kılıç ve Kalem Tutan Hanımlar*, Çağaloğlu, İstanbul, 2019.
Kayumov Aziz., *Kukon Adabiy Muhiti (XVIII-XIX.Asrlar),* Özb.SSR.Fenler Akademisi Yayınları, Taşkent, 1961.
Kitab Masalik al-Mamalik al-İstahri, Materiali po İstorii Kirgizov i Kirgizii, Nauka, Moskva, 1973. Bıp.1.s.21, 31
Kodirova M., *Dilşod*, Fan Yayınları, Taşkent, 1971.
Kropatkin, A.N., *Kaşgaria İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Stranı Yeya Voennıye Silı Promışenlost i Torgovlya*, Tipografiya S. Balişeva, SPb., 1876.
Kuldoşev Şerali, *Kukon Honligi va Şarkiy Turkistan: siyosiy iktisodiy va Madaniy Alokalar*, Akademnashr, Toşkent, 2021.
Kun, A.L., *Nekotorıye svedeniya o Kokandskom Hanstve*, Voyennıy Sbornik, No:4, 1876.
Mallaev, H. M., *Özbek Adabiyoti Tarihi (XVII Asrgaça)*, Okituvçi Yayınevi, Taşkent, 1976.
Matboboyev,B.H. *Kadimgi Farğonaning İlk Orta Asrlar Davri Madaniyati (V-VIII asırlar), Arkeolojik Manbalaraning Tarihiy Tahlili Asosida,* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samarkand, 2009.
Ministry of Foreign Affairs of P.R.C., *"Vision and Actions on Jointly Building Silk Road Economic Belt and 21st Century Maritime Silk Road",* 28 March 2015.
Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, Yayına Haz. Ş. Vohidov, R. Halikova, Toşkent, 2009.
Muhtarov A., *Dilşad i Eyo Mesto v İstorii Obşestvennoy Mıslı Tadjikskogo Naroda v XIX – Naçala XX v.*, İzdatelstvo Doniş, Duşanbe, 1969.
Nalivkin V., Nalivkina M., *Ocherk byta zhenshchiny osedlogo tuzemnogo naseleniya Fergany*, Kazan, 1886.
Nimet Yıldırım, *Seyfi Fergani,* DIA, C.37,s.27.
Nizomiddin Şomiy, Zafarnoma, Çev. Yunushon Hakimcanov, Özbekiston Yayınevi, Toşkent, 1996.

Ostroumov, "*Madrası v Turkestaskom Kraye",* Jurnal Minssterstva Narodnago Prosvışeniya, Sayı VII, Ocak 1907.
Ötamiş Hoci b. Muhammad Dosti, *Ötamiş Hoci Tarihi*, Yayına Haz. Gulom Karim, Özbekistan Yayınevi, Taşkent, 2009.
Özbekistan Tarihi, Yayına Haz. Murtazayeva R. (ve başkalar), Akademiya Yayınları, Taşkent, 2011.
Özbekiston Tarihi, Turkiston Çorizm Mustamlakaçişigi Davrida, Yayına Haz. Narzulla Jörayev, Shodi Karimov, 2.kitap, Şark Yayınevi, Taşkent, 2011.
Özbekiston Tarihi, (Milliy Istiqlol Davri), Yayına Haz. Narzulla Jörayev, 3.kitap, Şark Yayınevi, Taşkent, 2011.
Rahimov, C., *Özbekiston Tarihini Örganişda Arhiv Manbalarıdan Foydalanış*, Taşkent, Ökituvçi Yayınevi, 1995.
Sadriddin Ayniy, *Eski Maktab*, Taşkent, 1988.
Samatov A., *Özbek-Tocik Adabiyotı: Özaro Aloqalar Özaro Ta'sir,* Özbekistan Yayınevi, Toşkent, 1990.
Smirnov, "*Po Voprosu o Şkolnom Obrazovanii i Narodtsev Musulman"*, JMNP, 7, 1882.
Suisheng ZHAO, *Chinese Foreign Policy as a Rising Power to find its Rightful Place,* PERCEPTIONS, Spring 2013, Volume XVIII, Number 1, pp. 101-128.
Şerefeddin Ali-i Yezdî, Zafernâme, Trc. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2013;
Tahsin Yazıcı, Fergana, TDV İslam Ansiklopedisi, C.12, s.375-377.
Tekin, Ferudin, *XIX. Yüzyıl Çağatay Edebiyatının İki Kadın Şairi-Üveysî ve Nâdire*, Vizyon Yayınevi, Ankara, 2010.
Tuhtasın Calolov, *Özbek Şoiralari,* Gafur Gulom Yayınevi, Toşkent, 1970.
Vambery, *Travels in Central* Asia, Harper Brothers Yayınları, New York, 1865.
Zahiriddin Muhammad Bobur Ensiklopediyasi, Şark-Naşriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Boş Tahririyati, Taşkent, 2014.

BIOGRAPHY

ZEBINISO KAMALOVA

Shahrisabz Kashkadarya province of Uzbekistan Uzbek citizen

In 2001-2005, she graduated from Tashkent Islamic University, Faculty of Islamic History and Philosophy, Department of Religious Studies. She received his master's degree in the Department of Islamic Studies at the same university in 2005-2007. In 2006-2007, as the chief editor of the "Muslima" Magazine, published in the "Ofset-Print" publishing house in Tashkent, editorial in the "Hidoyat" magazine of the Uzbekistan Muslim Administration between 2007-2010. In the "Movarounnahr" publishing house in 2010-2012 she worked as the chef of the Women and Family Life Department. In 2012-2019, she completed his doctorate in the Department of General Turkish History, Department of History, Institute of Social Sciences, Istanbul University, within the scope of the Turkey Scholarships of the Presidency for Turks Abroad and Related Communities. She worked as an International Senior Researcher at Rectorate Project Management Coordinator at Istanbul Commerce University in 2019-2020. Since May 2020, she has been working as a lecturer in the Educational Sciences Department of the Faculty of Humanities and Social Sciences at Istanbul Commerce University. She has two children (girl and boy).